

III.

Theista törekvések a vallástudományban az utóbbi tíz év alatt.

Felolvasás a prágai kongresszuson.

Az emberiség sohasem közömbös a vallással és Istennel szemben. Időnkint jönnek korszakok, amikor látszólag teljesen háttérbe szorul a vallás. Ezek az áramlatok azonban nagyon gyorsan elmúlnak s tovább folyik ismét a harc a vallásért és Istenért.

Az Isten-keresés sohasem fog megszűnni sem a tudományban, sem általában az emberi lélekben. *L. P. Jackstól* hallottam egy prédikációt, mely az Istenkeresés problémájával foglalkozik. A kérdés: hol van a te Istened? örökkévaló s ez az örökkévalósága a legnagyobb bizonyíték arra, hogy van Isten. Igaz, hogy a kérdésre sohasem kapunk véglegesen megnyugtató és kielégítő feleletet. Ha kapnánk, akkor megszűnne a kérdés s elvesztené izgató és egyúttal felemelő voltát az emberi lélekre nézve. A kérdésben és a kérdés által él az Isten mi bennünk s a szüntelen, nap-nap után megújuló feléje tekintés az élet legmegnyugtatóbb és legáhítatosabb pillanatainak forrása. Mert a kérdés mégis legtöbbször esetről-esetre megoldódik és feleletet kapunk reá mindannyiszor, amikor a hit erejével megragadjuk Istent s érezzük közellétét. Hol van a te Istened? egy jelentésű ezzel a kérdéssel: hol vagy Te? Önmagunk lelki egyensúlyának, szellemiségünk lényegének keresése, illetve megtalálása — Isten keresése és megtalálása.

Ám az Isten-probléma megfejtésére nemcsak a hit sarkal bennünket, hanem az emberi léleknek az előbbivel párhuzamosan megnyilatkozó metaphysikai ösztöne is. Innen van, hogy az Isten-keresés az emberi lélek összes tehetségeit igénybe veszi. Olykor az érzés, az akarat, a lélek irracionális tehetségei, máskor az értelem synthetizáló ereje kerekednek felül az egyének temperamentuma szerint. Az intellektuális hajlandóság nem zárja ki a lélek emocionális tevékenységének közreműködését, viszont ez utóbbi sem az előbbit. Hogy elkerüljük az egyoldalú Isten-magyarázat veszedelmét, szellemi életünk teljességére van szükség; csak szellemiségünk teljes odaadása juttat bennünket közelebb Istenről való világos fogalmunk megalkotásához.

Korunk lelki életének egyik symptomája, hogy a vallás lényegére vonatkozó kutatásokban különös erővel nyomulnak előtérbe az irracionális, intuicionális, mondjuk misztikus elemek, míg a gon-

dolgozás racionális-konstruktív vonásai ezzel szemben háttérbe szorulni látszanak. Annak, hogy ez így van, bizonyára meg vannak mélyen fekvő okai. Ezek a kutatások feleletet keresnek azokra a kérdésekre, amelyek nemcsak az illetők lelkében, hanem a má élő emberiség lelkében élnek és feleletet követelnek a maguk számára. Tanulságos az a gazdag anyag, amely éppen ezen kutatások révén nap-nap után felszínre kerül s nagyban hozzájárul ahhoz, hogy az emberi lélek megnyilvánulásainak mélyebb megértéséhez s az Isten fogalmának teljesebb és precízebb megalkotásához jussunk. Annak a körülménynek azonban, hogy napjainkban többet foglalkoznak a szellemi élet irracionális elemeivel, mint a többivel, senkit sem szabad megtévesztenie abban a tekintetben, mintha ez kiszorítaná vagy végleg kiirtaná a racionális irányzatokat. Racionálizmus és irracionálizmus, intellektualizmus és antiintellektualizmus a korok lelki szükséglete szerint váltják föl egymást. Számtalan példa van erre a múltban, szinte történelmi törvényszerűséget láthatunk benne. Az emberi szellem, amely mindig a maga egészének, totálításának, megvalósítására törekszik, csak ideig-óráig tűr el minden olyan irányzatot, amely esetleg egyensúlyából kibillentheti s ösztönös és harmonikus önfenntartási törekvésében ellensúlyoz minden irányú kilengést. Minden szellemi áramlat szükségképpen egy másiknak az előkészítője s így minden objektív és a dolgok mélyére és lényegére irányuló kutatásnak egyformán megvan a maga jogosultsága.

I.

Minden vallásbölcseleti kutatás központi problémája Istennek, az isteninek minél teljesebb explikációja. Az Istenre, az istenire irányuló kutatásnak következő ágait különböztethetjük meg. A kutatások lehetnek olyanok, amelyek elsősorban a vallásos élmény subjektív oldalát igyekeznek megvilágítani. Ez lehet: a) *tisztán lélektani*, amikor teljesen kimerül az egyéni lélek subjektív magatartásának az analízisében, vagy lehet b) *ismerettani*, amely az Isten megismerésére irányuló lelki aktusok értelmét keresi nemcsak az ismerő alany, hanem az ismereti tárgy szempontjából is. Ez utóbbi már szükségképpen rávezet az objektív oldalra, amely azt kutatja, hogy vajjon mi az, ami a vallásos lelki élményt az egyesben előidézi, tehát mi az, amit Istennek nevezünk. Az isteninek, mint objektív vagy mondjuk transcendens létezőnek a leírása és ennek az emberi lélekre tett hatása, illetve az emberi léleknek e hatás

következtében előálló magatartása — e kettő együtt adja azt, amit vallásnak, vallásosnak nevezünk. A két oldal az alanyi és a tárgyi, az egyéni élmény és az isteni szoros egységbe olvadnak s együtt adják a vallás lényegét.

Ez a felfogás teljesen megszünteti az immanencia és transcendencia ellentétét. Isten nem lehet sem csak immanens, sem csak transcendens, mindakettő egyformán s így ez a régi megkülönböztetés a modern theismusban teljesen elveszti értelmét és jelentőségét. A kérdés egyedül helyes ismeretelméleti beállítása kiküszöböli azokat a nehézségeket, amelyeket az előbb említett két álláspont egyoldalúságai okoztak. Ennek következménye gyanánt kell tekintenünk azt, hogy ma már a kutatás éle nem annyira az Isten létezésére, *létének* bizonyosságaira irányul, hanem igen helyesen Istennek, mint végső valóságnak *természetére*.

Közelebbről tekintve a vallásos élmény *szubjektív* részét, azt tapasztaljuk, hogy ebben a tekintetben egy új romantika korszakát éljük. Az érzék feletti közvetlen megismerésére való törekvés jellemzi ezt az új romantikát, melynek alapja az intuíció, a lényegszemlélet. A lélek vágyik közvetlen kapcsolatot keresni a lét és a világegyetem titkaival. Nem megismerni, szétszedni akar, hanem megragadni, birni mindazt, ami az érzéki megismerés határain túl van. Közvetlenül szeretné hatalmába keríteni a világegyetemet mozgó titokzatos erőket, hogy ezek segítségével maga is széttephesse földi bilincseit. Ez a törekvés nem számol a megismerés eddigi határaival, nem elégszik meg többé az öntudatnak Descartes és Kant-féle szűk korlátok közé szorított fogalmával, hanem új tehetségeket keres az emberi lélekben, amelyek kiragadhatják az eddigi korlátok közül s egy szélesebb horizontu, kozmikus belátás részesévé tehetik az embert. Az intuíció ebben a törekvésben új, az eddiginél mélyebb és tágabb jelentést nyer, mert segítségével az ismerő alany az érzéki és fogalmi megismerés nehézkes voltát elkerülve, közvetlenül ragadja meg az érzéki világon túllévőt.

Ez antiillektuálista irányzat legkifejezettebb képviselője *Bergson*, de nyomai megláthatók csaknem minden írón, akiknek művei korunk legolvasottabb alkotásai (Keyserling, Spengler).

A kérdés *ismeretelméleti* oldalát a modern phaenomenologia módszerével kezeli *Max Scheler*, aki a vallás területén lejátszódó ismereti aktusok beható vizsgálata alkalmával kimutatja, hogy minden vallásos természetű lelki aktus eleve fölteszi Isten ideáját s

feladata abban áll, hogy ennek tartalmát közelebbről is megvilágsítsa. A léleknek minden vallásos aktusa szükségképen az egyé-
nen tulra utal s így nem lehet pusztán immanensnek tekinteni. Ugyanennek a gondolatnak adott kifejezést már régebben *William James*, midőn a következőket mondja: tapasztalatainkban saját magunknak egy alacsonyabb és egy magasabb részét különböz-
tethetjük meg és úgy érezzük, hogy a magasabb rész mintegy folytatódik megismerésünk határain kívül is. Ez a „többlet“ az, amit Istennek nevezünk, rajtunk kívül van, de azért állandóan összeköttetésben vagyunk vele s ezen az összeköttetésen alapul lelkünk békéjének és biztonságának harmoniája. A látható világ egy szellemi világnak a része, ez utóbbitól nyeri jelentőségét. Ezt a szellemi világot Istennek nevezzük.

Amint a tárgyalás súlypontja a vallásos megismerés subjek-
tív elemeiről az *objektív* oldalra billen, több kitünő elemzéssel ta-
lálkozunk napjaink irodalmában, melyek Istenről, az isteniről való tudásunkat jelentékenyen gyarapítják. Ezek között meg kell emli-
tenünk Scholtz H. nevét, ki 1921-ben megjelent vallásbölcseletében az isteni lényegének három alapvető vonását emeli ki: 1. *akozmis-
tikus* karakterét, 2. létének sajátos tartalmát, 3. helyzetét az érté-
kek rangfokozatában. Nagyon nehéz sőt szinte lehetetlen ennek a három jellemző vonásnak a jelentését bővebben is kifejezni. A fo-
galmak csak akkor érnek valamit ez esetben, ha megelőzi őket a vallásos tapasztalat gazdagsága. Az isteni létnek tartalmát talán leginkább kifejezi a „hatalommal teljes“ és „fenségés“ vonása. Ami az isteni értékét illeti, ezt talán a leginkább úgy jellemezhet-
jük, ha azt mondjuk, hogy „örök vágyakozás tárgya“, míg akoz-
mistikus jellegét „földöntuliséga“ határozza meg. Összefoglalva mindezt azt mondhatjuk: ha a vallás az isteniről beszél, akkor valami olyan tényre utal, amelyet a *földöntuliség, a hatalommal teljes fenség* és az *örökké kívánatos* kategóriái jelölnek meg. Az első ezek közül jellemzi az istenit *fenomenologiai* szempontból, mely kifejezi azt az általános benyomást, amelyet az isteniről nyer-
hetünk. A második kategória jellemző az *ontologia* szempontjából, amennyiben a hatalommal teljes fenség az Isten létezésének alap-
vető tartalmi vonását emeli ki. Végül a harmadik az „istenit“ érté-
két akarja kifejezésre juttatni s így *axiologiai* szempontból jellemző reá. nézve.

A vallásos irracionálisnak objektív és subjektív szempontból

egyaránt felülmulhatatlan elemzését adja *Otto R.*: *A Szentség* c. művében. A vallásos élmény megrendítő és egyben felemelő voltát nemcsak finom intuitív meglátással és szemléltető erővel, hanem a fenomenologiai leírás pontosságával tárja elénkbe e mű. Egészen külön fogalom készlet áll a szerző rendelkezésére, hogy az ő intuitív meglátásában elevenen élő új és meglepő alkotó részeket fogalmilag is tisztázza s ezáltal a vallásnak minden téren való és mindenek fölött álló *összehasonlíthatatlan* jellegét minél meggyőzőbben kimutassa. A vallás lényegére vonatkozó újabb kutatások nyomán általában uralkodó lett az a meggyőződés, hogy a léleknek a vallás területén tapasztalható megnyilatkozásai lényegesen különböznek minden egyéb lelki tapasztalástól, minden más ismereti tárgytól.

II.

A lélektani és ismerettani kutatás eredményein kívül a metafizika terén találkozunk olyan jelenségekkel, amelyek a theizmus kialakulására és elmélyülésére sok tekintetben kedvezők. Itt különösen két dolgot kell kiemelnünk; az egyik a *szellemiség* fogalmának részletes és minden irányú kidolgozása, a másik az *érték-elmélet* eredményeinek fölhasználása Istenről való fogalmunk gyarapítására.

a) A szellemiség a lelki életnek az a magasabb rétege, mely független a lelki élet mechanikus, képzeti tartalmától. Szellemi folyamatoknak nevezhetjük azokat, amelyeket nem naturalis-kauszális kapcsolataiból, hanem a dolgok teleológiai rendje alapján lehet megérteni. A szellemiség spontán az ember alkotó tevékenysége, mely maga magának alkot törvényeket. A lelki functio törvényei empirikus-induktív törvények, míg a szellemiség túllépi az empiria határait. Minden szellemi aktus a kauzalitás áttörése a szabadság révén. Ez a szabadság — eredetű forrása és éltetője a szellem alkotásainak, melyek közé a vallás is tartozik. „Egy önálló szellemiség felépítése és fenntartása az emberiség birtokában át kell hogy fogjon minden egyes életmegnyilvánulást és kell, hogy egyesítse azokat“ — mondja Eucken.

Eucken filozófiája a szellemi világnak természetfeletti önállóságára irányul. Az ő meggyőződése szerint az emberiség fejlődése lassankint mindenütt áttöri azokat a korlátokat és azt a függést, amelyet a természeti törvényszerűség reáknyszerít. Erre az eredményre ő nem pusztán elméleti okoskodás útján jutott el, hanem

az élet és a kultúra fejlődésének alapos és mély analysise után. Kimutatja, hogy az emberi lélek hogyan juthat el nehéz harcok után a szellemiség fokára, amikor a maga bensejében felépíti azt a világot, amely a tér- és időbeliség korlátain túlra mutat.

Vannak, akik Eucken tanításából pantheismust akarnak kimagyarázni, azt állítván, hogy a szellemiség, amely — szerinte — az ember életében és a természetben egyaránt megnyilatkozik, tulajdonképen pantheismus, mert ebben a tanításban Isten és a világ, a szellemiség és a természet egybefolynak ép úgy, mint Goethenél.

Erre a felfogásra épen Eucken adja meg az elutasító választ, amikor ezt mondja: Isten fogalmára nézve lényeges a világfölköttség. Ugyancsak ő ezt mondja tovább: a pantheismus is belátja, hogy a tapasztalati világ, a pusztá materializmus nem elégíthet ki bennünket; tudja, hogy ezen túl, ezen felül kell még lennie valaminek, — de képtelen arra, hogy ennek önállóságát, önmegalapozottságát pozitív vonásokkal tudja körülírni, feltüntetni.

Igy a pantheismus sohasem nyújt elegendő magyarázó alapot s ezért van szükség a theismusra. A theismusnak — úgy mond tovább Eucken — sok faja és árnyalata lehetséges s az új idők feladata, hogy a maga szelleme és tapasztalata szerint a theismusnak is egy újabb, tökéletesebb kialakulására törekedjék. Ebből is látható, hogy a szellemiség fogalmának előtérbe nyomulása Eucken-nél szinte megköveteli a theismust. A szellemiség mindig megőrzi sublimis jellegét, ha be is hatol a természet és az emberi szellem életébe s minthogy a szellemiség Isten — $\piνεϋμα \ \delta\ \θεός$ —, ezért Eucken tanítása tisztán theista jellegű.

A theismus amaz újabb felfogási módja — amelyre Eucken is céloz —, szükségképen olyan kell, hogy legyen, amely magában egyesíti mindazokat az elemeket, amelyek a deismusban és a pantheismusban, mint igaz mag. föllelhetők.

b) A másik dolog, ami az utolsó évtizedek alatt nagyban hozzájárult Istenről való fogalmunknak teljessé tételéhez, az, hogy felismerték benne minden érték forrását és fenntartóját. A szellemiség különállásának és méltóságának felismerése szinte önkéntelenül vonta maga után azt, hogy az általa elismert értékek hierarchiája, metafizikai alapja is kutatás tárgyává tétessék. A három érték mellé, melyek az igaz, jó és szép, — az újabb kutatás még hozzá csatolta a *szentet*, melynek sajátos megvalósulási területe

éppen a vallás. Az értékelméleti kutatás lassankint rájött arra, hogy a legfőbb értékek a dolgokban benne gyökereznek s a világ-egyetemben mintegy lelepleződnek előttünk. Sem a subjektivizmus, mely az értékekben pusztán egyéni alkotást lát, sem a mechanikus naturálista világnézet nem adhat kellő és alapos magyarázatot az értékek objektivitására nézve. Ez csak akkor biztosítható, ha felismerjük a szellemiséget a maga sajátosságában, mint a legfőbb értékek hordozóját és teremtőjét.

Már *Höffding* felismerte három évtizeddel ezelőtt megjelent vallásbölcseletében, hogy a vallás legjellegzetesebb tulajdonsága: az értékek fenntartása. Ma már világosan áll a kutatók előtt, hogy a vallás az a hit, mely alapot ad az értékeknek is, amelyek végső elemzésben Istenben gyökereznek. Isten az értékek összessége, az értékek fönntartásának és hatásának biztosítója. Mindezekből látható, vagy legalább is sejthető, hogy az értékelméleti kutatás eredménye termékeny forrása volt a theizmus eszméje megbővülésének és elmélyülésének. A szellemi tudományoknak a huszadik században nem lekicsinylendő eredménye az, hogy az eddigiekhez hozzácsatolta és filozofiailag kidolgozta Isten létének értékelméleti bizonyítékát, mely a múlt század materialista, naturálista és pesszimizista, szóval vallásellenes áramlataival szemben egyik leghathatósabb bizonyítéka a vallás jogosultságának és előretörésének.

Még csak *James Ward*-ot említjük, aki belátva a pluralisztikus világnézet hiányait, nyíltan állást foglal a theizmus mellett. A „sok” világa nem érhető meg az „egy” nélkül, amely végső forrása minden létezőnek — mondja. A pluralizmus nem zárja ki a hitet Istenben, sőt ennek szükségképeni kiegészítője, amennyiben a dolgok sokaságának Istenhez való viszonya egy olyan sajátos mozzanat, amelyet a pluralizmus nem nélkülözhet s amely egészen egyedül álló a maga nemében...

*

Ezzel be is fejezem ezt a rövid áttekintést, amelynek folyamán rá akartam mutatni arra, hogy hol és minő alapon található theistikus tendenciák napjainkban a vallástudományban. A probléma komplikált volta nem engedi meg, hogy egy ilyen rövid előadás keretében részletesen rámutassunk a theistikus világnézet elméleti vagy gyakorlati igazolására. Célunk csak az volt, hogy megmutassuk, hogy az elméleti filozófia jeles képviselői tudományos alapokon is eljutottak a theizmus igazolására. Ez a körülmény örven-

detes jelenség a vallás és a filozófia harmonikus továbbfejlődése tekintetében s biztosít arról, hogy előbb-utóbb megtaláljuk azt a közös alapot, amely az emberiség intellektuális igényeit teljesen kielégíti, anélkül, hogy morális igényeit vagy vallásos kielégülését hátrányosan befolyásolná.

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a filozófiai elmélkedés, bármily magaslatra is jusson el, csak elméleti fogalmat fog alkotni Istenről, amely sohasem pótolja a vallást. Az Isten eszmében, amit a vallásos hit ad, mindig van valami többlet, ami a metafizikai fogalomban soha sincs meg. A metafizika törekvése az, hogy a dolgok lényegét és összefüggését bizonyos végső elvek alapján megértse. A vallás az Istentudat közvetlensége alapján isteni kijelentést lát minden anyagi vagy szellemi természetű dologban. A vallásban jelentkező Istenhit továbbá mindig feltétlen. Nem a vallás irányul Istenre, amint egy kiváló teológus mondja, hanem egyenesen Istentől jön a vallás. Ezzel szemben a tudományos elemzés néha még mindig olyan eredményekre jut, mely egyenesen istenellenes. Így jut el pl. C. D. Broad a Hibbert Journal 1925. évfolyamában közölt cikkében¹ arra az eredményre, hogy ha van is egy személyes Isten, nincs elég alapunk rá, hogy higgyünk egy ilyen lény létezésében. Nem vizsgáljuk ez alkalommal az érveket, amelyeket szerző ez állítása bizonyítására felhasznált, csak rá akarunk mutatni a filozófiai gondolkozás ingadozásaira ezen a téren.

Annyi bizonyos mindebből, hogy az emberi elme sohasem nyugszik meg az Isten keresésében, aminek az oka kétségtelenül az, hogy van valami ellenállhatatlan erő az Isten eszméjében, mely az emberi lelket állandóan magához vonzza és fogva tartja.

Dr. Varga Béla.

Szabadelvű vallásos mozgalmak a külföldön.²

Midőn a külföldi vallásos szabadelvűségről beszélünk, sohasem kell megfélemednünk arról, hogy az valami más, egyetemesebb kihatású jelensége az ember lelki akarásának és törekvésének, mint amilyenhez saját viszonyaink között hozzászoktunk. Alapja az

¹ Belief in a personal God.

² Felolvasatott az Unitárius Lelkészkörnek 1927 november 5-én tartott közgyűlésében.